

“मौलना आझाद अल्पसंख्यांक आर्थिक विकास महामंडळाने महाराष्ट्रातील अल्पसंख्यांकाच्या स्वयंरोजगार वाढीसाठी व शैक्षणिक प्रगतीसाठी केलेल्या कामाचे मूल्यमापन”

डॉ. विष्णू ज. वि. भंडारे

सहयोगी प्राध्यापक, वाणिज्य विभाग

(सिद्धार्थ वाणिज्य व अर्थशास्त्र महाविद्यालय, फोर्ट, मुंबई - ०१)

अल्पसंख्यांक संकल्पना (Concept of Minority):

भारतीय संविधानाच्या कलम ३० नुसार अल्पसंख्यांक म्हणजे धर्मावर किंवा भाषेवर आधारित आपल्या देशाच्या लोकसंख्येच्या मोठ्या गटाच्या तूलनेने असलेला लहान गट. अशाप्रकारे हिंदू धर्माच्या लोकसंख्येच्या मोठ्या गटाच्या तूलनेने मुस्लिम, ख्रिश्चन, बौद्ध, शीख व पारसी तसेच भारत सरकारच्या जानेवारी - २०१४ च्या परिपत्रकानुसार, जैन या सहा धर्माच्या छोट्या लोकसंख्येच्या गटांना अल्पसंख्यांक म्हणून संबोधले जाते. काही राज्यात मुस्लीमांची लोकसंख्या हिंदू व इतर धर्माच्या तूलनेने जास्त आहे त्या ठिकाणी मुस्लीम व्यतिरिक्त सर्वजन अल्पसंख्यांक म्हणून ओळखले जातात. भाषेवर आधारित महाराष्ट्रातील मूळचे मराठी भाषा बोलणारे लोक सोडून इतर भाषीक लोक उदा. गुजराथी, बंगाली, हिंदी, तेलगू इत्यादी अल्पसंख्यांकामध्ये मोडतात. अशा सर्व अल्पसंख्यांकांच्या हिताचे रक्षण करण्यासाठी संविधानाचे कलम २९ बांधील आहे व त्यासाठी नियम बनविणे, कायदे बनविणे किंवा त्यांच्या कल्याणसाठी मंडळे, संस्था स्थापन करण्याचा अधिकार राज्य व केंद्र शासनाला भारतीय संविधानाने दिलेला आहे.

राष्ट्रीय व राज्यस्तरीय अल्पसंख्यांक महामंडळाची स्थापना (Establishment of National and State Minorities Corporations) :

संविधानाच्या कलम २९ आधारे पंतप्रधानाच्या १५ कलमी कार्यक्रमात एक कार्यक्रम अल्पसंख्यांकांच्या कल्याणासाठी सुचविला होता व त्याच्या अंमलबजावणीसाठी केंद्र सरकारने सन १९९८ साली 'राष्ट्रीय अल्पसंख्यांक विकास व आर्थिक महामंडळाची' स्थापना केली. याचा प्रमुख उद्देश होता की अल्पसंख्यांक समुदायातील गरीब लोकांचा आर्थिक व शैक्षणिक विकास व्हावा, जेणेकरून त्यांच्यामधील रोजगार क्षमता किंवा उदयोजगता वाढण्यास वाव मिळेल. हे महामंडळ संपूर्ण देशभर एकूण ३५ राज्यस्तरीय एंजन्सीव्दारे

कार्यरत आहे. त्यासाठी राज्य व केंद्र सरकार संयुक्तीकरित्या त्यांना निधी उपलब्ध करून देत असते. राष्ट्रीय अल्पसंख्यांक विकास व आर्थिक महामंडळाची महाराष्ट्रातील एंजन्सी म्हणून 'मौलाना आझाद आर्थिक विकास महामंडळाची स्थापना दि. २८-९-२००० रोजी कंपनी कायदा १९५६ अंतर्गत झाली. राष्ट्रीय महामंडळाने अल्पसंख्यांकांच्या कल्याणासाठी निश्चित केलेल्या उद्दिष्टांसाठी काम करणे हे या राज्य महामंडळावर बंधनकारक आहे. सदर महामंडळाने सुरवातीपासून गरीब अल्पसंख्यांकांच्या आर्थिक व शैक्षणिक विकासासाठी विविध कर्ज योजना सुरु केलेल्या आहेत. उदा - थेट कर्ज योजना , मूदत कर्ज योजना, सूक्ष्म कर्ज योजना व शैक्षणिक कर्ज योजना याशिवाय काही रोजगार प्रशिक्षण व जनजागृती कार्यक्रमही सुरु केले आहेत. महाराष्ट्र शासनाने महामंडळाच्या स्थापनेपासून ते सन २०१४ मार्चपर्यंत महामंडळाला रु. ३००.६९१ कोटी इतका निधी दिलेला आहे. याशिवाय राष्ट्रीय अल्पसंख्यांक महामंडळाने महाराष्ट्र शासनाच्या हामीद्वारे मौ.आ.अ.वि. महामंडळाला रु. ७२.३४ कोटी इतका निधी कर्जरूपाने सन २०१३-१४ पर्यंत दिलेला आहे.

महामंडळाने सन २०१५-१६ पर्यंत महाराष्ट्रातील एकूण ६९,३०७ अल्पसंख्यांकाना रु. ३०९११.५४ लक्ष इतकी रक्कम विविध कर्ज योजनाद्वारे वाटली आहे. हे लाभार्थी महाराष्ट्राच्या २००९ सालच्या अल्पसंख्यांकांच्या जनगणनेनुसार फक्त ०.३७ टक्के आहेत. या सर्व लाभार्थ्यांमध्ये ९५ टक्के पेक्षा जास्त मुस्लीम अल्पसंख्यांक लाभार्थी आहेत. ख्रिश्चन, बौद्ध व शीख धर्मीय अल्पसंख्यांक अल्प प्रमाणात आहेत. मात्र पारसी व जैन समाजाचे लाभार्थी क्वचितच निदर्शनात आले आहेत.

अभ्यासाची गरज आणि उद्दीष्ट्ये (Need and Objectives of the study):

महामंडळाच्या स्थापनेपासून आजपर्यंत शासनाकडून किंवा स्वतः महामंडळाकडून त्यांनी राबविलेल्या योजनांचा आढावा / मागोवा घेण्यासाठी छोट्या किंवा मोठ्या प्रमाणात एकदाही संशोधन झाल्याचे निदर्शनात आले नाही. म्हणूनच संशोधकाने मौलाना आझाद आर्थिक विकास महामंडळाने महाराष्ट्रातील अल्पसंख्यांकांच्या स्वयंरोजगार वाढी साठी व युवकांच्या शैक्षणिक प्रगतीसाठी केलेल्या कामाचे मूल्यमापण हा विषय संशोधनासाठी निवडला.

संशोधकाने यासाठी खालील उद्दीष्ट्ये निश्चित केली होती:

- १) अल्पसंख्यांकांच्या कल्याणासाठी लागू केलेल्या घटनात्मक तरतूदीचा अभ्यास करणे.
- २) मौ.आ.अ.वि. महामंडळाने २००४ ते २०१४ या दहा वर्षांच्या काळात राबविलेल्या कर्ज योजनांचा आढावा घेणे.

- ३) महामंडळाच्या कर्ज योजनांचा लाभार्थीच्या व्यावसायिक शिक्षणावर व स्वयंरोजगार निर्मितीसाठी झालेल्या परिणामांचे परिक्षण करणे.
- ४) महामंडळाच्या कर्ज योजनेतील त्रुटी किंवा उणीवांचा शोध घेणे.
- ५) महामंडळाच्या कामकाजात सुधारणा घडवून आणण्यासाठी महामंडळाच्या जिल्हा व्यवस्थापक व इतर अधिकाऱ्यांकडून सुचना मिळवणे.

संशोधन पद्धती (Research Methodology) :

वरील सर्व उद्दीष्टांचा सखोल अभ्यास करण्यासाठी व काही परिकल्पनांची तपासणी करण्यासाठी संशोधकाने महाराष्ट्रातील (विदर्भ वगळून) ८ जिल्ह्यातून विविध कर्ज योजनेच्या एकूण ५७३ लाभार्थींकडून प्रश्नावलीद्वारे जिल्हा व्यवस्थापकाच्या मदतीने माहिती मिळवली. यामध्ये ठाणे, पुणे, सोलापूर, सांगली, कोल्हापूर, अहमदनगर, धूळे व परभणी या जिल्ह्यांचा समावेश आहे. याविषयी ३२ जिल्हा व्यवस्थापक त्यांचे साहाय्यक व मुख्य कार्यालयातील काही अधिकाऱ्यांना प्रत्यक्ष भेटून स्वतंत्र प्रश्नावलीद्वारे माहिती मिळवली. याव्यतिरीक्त महामंडळाच्या मुख्य कार्यालयाकडून मिळालेल्या नोंदीतून व दस्तावेजातून योजनानिहाय २००१ ते २०१५ पर्यंतची माहिती मिळवली. या सर्व माहितीचे विविध तक्ते व आलेखाद्वारे संकलन व विश्लेषण करून वेगवेगळे निष्कर्ष मिळविले.

दुय्यम माहितीचे विश्लेषण, स्पष्टीकरण व निष्पत्ती (Secondary Data Analysis and Findings):

सर्वप्रथम, महामंडळाच्या नोंदीतून व दस्तावेजातून मिळालेल्या माहितीच्या आधारे खालील तक्ता तयार केला आहे.

तक्ता क्र. १

योजनेचे नाव	योजनेचा कार्यकाळ	एकूण कालावधी	लाभार्थ्यांची संख्या	कर्जाची रक्कम लाखांमध्ये	प्रति लाभार्थी सरासरी रक्कम
मुदत कर्ज	२००४-०५ ते २०१०-११	७	५,८१९	३,८४९. ५१	०. ६६
थेट कर्ज	२००७-०८ ते २०१४-१५	६	४०,३०१	१,४६१४. ४२	०. ३६
सूक्ष्म कर्ज	२००८-०९ ते २०१४-१५	४	७,६४९	१,५६७. ३६	०. २०
शैक्षणिक कर्ज	२००६-०७ ते २०१४-१५	७	६,०८५	३,५७६. २७	०. ५९
			५९,८५४	२३,६०७. ५६	०. ३९

वरील तक्त्याचे विश्लेषण केल्यानंतर दृश्य व अदृश्य स्वरूपाचे खालीलप्रकारे निष्कर्ष मिळालेले आहेत.

- १) मूदत कर्ज योजना २०१०-११ नंतर बंद करण्यात आलेली आहे.
- २) थेट कर्ज व सूक्ष्म कर्ज योजना २०१२-१३ व २०१३-१४ या दोन वर्षांच्या काळात बंद होती. तसेच या काळातील शैक्षणिक कर्ज योजनेची माहिती महामंडळाच्या दफ्तरी उपलब्ध नाही.
- ३) सन २००९-१० व २०१४-१५ या दोन वर्षांत महामंडळाकडून सर्वांत जास्त लाभार्थींना कर्जाचे वाटप झालेले आहे. याचे प्रमुख कारण हे असावे की या दोन्ही वर्षांत महाराष्ट्र विधानसभेची व लोकसभेची निवडणूक होती.
- ४) प्रती लाभार्थी सरासरी आकडेवारी पहिल्यास, स्वयंरोजगारासाठी दिलेली कर्जाची रक्कम खूपच कमी आहे.
- ५) शैक्षणिक कर्ज योजनेव्यतिरिक्त इतर सर्व कर्ज योजना वर्षातील काही महिनेच चालू असतात.

प्राथमिक माहितीचे विश्लेषण, स्पष्टीकरण व निष्पत्ती (Primary Data Analysis and Findings):

जिल्हा व्यवस्थापक व इतर कर्मचाऱ्यांकडून मिळालेल्या माहितीच्या आधारे खालील अडचणी किंवा उणिवा संशोधकाच्या निदर्शनात आलेल्या आहेत.

- १) गेल्या अनेक वर्षांपासून महामंडळाला अध्यक्ष नाही. तसेच महामंडळाचे कामकाज प्रभारी व्यवस्थापकीय संचालकाद्वारे केले जाते. यामुळे प्रभावी व्यवस्थापनाचा अभाव आहे व सर्व कर्मच्या व्यावर प्रभावी नियंत्रण ठेवता येत नाही.
- २) महामंडळाला शासनाकडून पूरेसा निधी मिळत नाही. त्यामुळे सर्व कर्ज योजना वर्षातून काही दिवस विंवा काही महिनेच चालू असतात.
- ३) बहूतेक जिल्ह्यात महामंडळाच्या किंवा शासनाच्या मालकीची आवश्यक मूलभूत सुविधांसह कार्यालये नाहीत.
- ४) महामंडळाकडे पूरेसा कायमस्वरूपी व अनुभवी प्रशिक्षित कर्मचारी वर्ग नसल्यामुळे महामंडळाचे कामकाज सुरळीत व जलदगतीने होत नाही तसेच त्यांना मिळत असलेला मोबदला (पगार) त्यांचे पद व जबाबदारीच्या तुलनेत कमी आहे.
- ५) प्रत्येक जिल्ह्यात महामंडळाचे एक किंवा दोनच (जिल्हा व्यवस्थापक किंवा प्रभारी जिल्हा व्यवस्थापक व साहाय्यक) कर्मचारी आहेत. त्यांच्यावर जिल्ह्यातील संपूर्ण कामाची जबाबदारी सोपवलेली आहे. काही जिल्हा व्यवस्थापकाकडे दोन जिल्ह्यांचा कार्यभार सोपविलेला आहे.

- ६) महामंडळाकडे जिल्हानिहाय किंवा विभागनिहाय स्वतंत्र कर्ज वसूली साठी यंत्रणा किंवा अधिकारी नाहीत.
- ७) शैक्षणिक कर्ज योजनेव्यतिरीक्त इतर कर्ज योजनेचे लाभार्थी त्यांनी घेतलेल्या कर्जाची रक्कम नियोजित हेतूसाठी वापरत नाहीत. तसेच कर्जाची परतफेड दिलेल्या वेळेत करत नाहीत. त्यामुळे बूडीत कर्जाचे प्रमाण ८० % पेक्षा जास्त आहे. अशा लाभार्थींकडून कर्ज वसूली साठी कायदेशीर नोटीस पा 'विण्याशिवाय काही विशेष प्रयत्न केले जात नाहीत.
- ८) बहूतेक जिल्ह्यात अर्जदार राजकीय पद्धारी, कायकर्ते किंवा दलालांच्या मध्यस्थीने नियमांचे उल्लंघन करून कर्ज मिळविण्याचा प्रयत्न करतात व त्यामध्ये ते यशस्वीही होतात
- ९) महामंडळाकडून लाभार्थींना स्वयंरोजगारासाठी नियमितपणे व सक्तीचे प्रशिक्षण दिले जात नाही.
- १०) मुस्लीम सोडून इतर अल्पसंख्यांकामध्ये महामंडळाच्या कर्ज योजनाबद्दल समाधानकारक जनजागृती होत नाही.
- ११) थेट कर्ज व सूक्ष्म कर्ज योजनेअंतर्गत स्वयंरोजगारा साठी देण्यात येत असलेली कर्जाची रक्कम अत्यल्प आहे.
- महामंडळाचे अधिकारी व कर्ज योजनेच्या लाभार्थींकडून काही चांगले व सकारात्मक शोध / निष्पत्ती संशोधकाच्या निदर्शनास आले आहेत ते खालीलप्रमाणे आहेत.
- १) महामंडळाची शैक्षणिक कर्ज योजना इतर कर्ज योजनांच्या तूलनेत यशस्वी ठरली आहे. कारण लाभार्थी कर्जाची रक्कम नियोजित हेतूसाठीच वापरतात शिवाय बूडीत कर्जाचे प्रमाणही २० % ते २५ % पेक्षाही कमी आहे.
- २) बहूतांशी लाभार्थ्यांनी वैदयकीय व समवैदयकीय , अभियांत्रिकी व व्यवस्थापकीय प्रकाराच्या व्यावसायिक शिक्षणासाठी कर्ज घेतले आहे. एकूण २८२ लाभार्थ्यांपैकी ४८ % लाभार्थ्यांनी त्यांचे शिक्षण पूर्ण करून नोकरी मिळवली आहे. शिवाय १० % लाभार्थ्यांनी स्वतःचा व्यवसाय सुरू केला आहे. त्या सर्वांचे दरमहा सरासरी उत्पन्न रू. २०,००० पेक्षा जास्त आहे. तसेच ४२ % लाभार्थी लवकरच त्यांचे शिक्षण पूर्ण करण्याच्या मार्गावर आहेत.
- ३) ९१ % लाभार्थ्यांनी महामंडळाच्या आर्थिक मदतीमुळेच ते आर्थिक दृष्ट्या स्वावलंबी झाल्याचे नमूद केले आहे.

- ४) लाभाश्र्यांच्या मते बँक किंवा इतर कर्ज देणा संस्थेपेक्षा महामंडळाच्या कर्ज योजनेच्या औपचारिकता व व्याजदर कमी आहे.
- ५) थेट कर्ज व सूक्ष्म कर्ज योजनेच्या काही लाभार्थींच्या मते महामंडळाच्या कर्ज योजनेचा उपयोग त्यानी स्वयंरोजगासाठी केल्यामुळे त्यांच्या आर्थिक परिस्थितीत सुधारणा झालेली आहे.

अभ्यासाच्या परिकल्पना (Hypotheses of the Study):

वरील उद्धिस्टांसह संशोधकाने चार परिकल्पनाही निश्चीत केल्या होत्या.

- १) महाराष्ट्रातील अल्पसंख्याकांच्या स्वयंरोजगार वाढीसाठी मौ.आ.आ.वि महामंडळ महत्त्वाचा दूवा आहे ?
- २) महाराष्ट्रातील अल्पसंख्यांक तरुणांच्या कल्याणासाठी शैक्षणिक कर्ज योजनांद्वारे म.आ.आ.वि महामंडळ महत्त्वाची भूमिका बजावत आहे ?
- ३) महाराष्ट्रातील अल्पसंख्याकांचा सामाजिक व आर्थिक दर्जा सुधारण्यासाठी महामंडळाच्या योजना उपयुक्त ठरलेल्या आहेत ?
- ४) महामंडळाच्या कर्ज योजनेतील त्रुटीमुळे , प्रशासकीय अडचणीमुळे विं ंवा इतर कारणामुळे मुस्लीमेत्तर अल्पसंख्यांक कर्ज योजनांच्या लाभापासून वंचीत आहेत ?

परिकल्पनांची तपासणी (Testing of Hypotheses):

वरील सर्व परिकल्पना तपासण्यासाठी संशोधकाने लाईकड स्केल किंवा ५ पॉईंट स्केल स्वरूपाच्या प्रश्नाद्वारे ५७३ लाभार्थी व ३२ अधिकाऱ्यांकडून उत्तरे मिळवली (उदा. पूर्ण सहमत , अंशतः सहमत , अलिप्त, अंशतः असहमत व पूर्ण असहमत) त्यानंतर संख्याशास्त्रातील वेगवेगळ्या प्रकारच्या पण योग्य अशा सांख्यिकी चाचण्यांचा वापर करून सर्व परिकल्पना तपासल्या सर्व चारपैकी पहिल्या तीन परिकल्पनांचे उत्तर सकारात्मक मिळाले व शेवटच्या परिकल्पनेचे उत्तर नकारात्मक मिळाले. समाजशास्त्रीय संशोधनांच्या भाषेत सांगायचे झाल्यास नकारात्मक परिकल्पना रद्द झाली म्हणजेच पर्यायी किंवा सकारात्मक परिकल्पना स्विकारली गेली. याउलट असेही म्हणता येईल की नकारात्मक परिकल्पना स्विकारली म्हणजेच पर्यायी किंवा सकारात्मक परिकल्पना रद्द झाली / नाकारली.

सूचना व शिफारशी (Suggestions and Recommendations):

वरील निष्कर्षानुसार आधारे संशोधकाने काही सूचना किंवा शिफारशी सुचविलेल्या आहेत.

- १) शासनाने महामंडळाला जास्तीत जास्त निधी उपलब्ध करून द्यावा, त्यामुळे कोणतीही कर्ज योजना निधीअभावी बंद ठेवण्याची वेळ महामंडळावर येणार नाही.
- २) महामंडळाच्या कर्ज योजनेचा नियोजित हेतू साध्य होतो आहे किंवा नाही, हे तपासण्यासाठी किमान दोन ते तीन वर्षांतून एकदा खाजगी संस्थेच्या मदतीने मूल्यमापन अभ्यासाचे आयोजन करावे.
- ३) महामंडळासाठी संघटन संरचना व त्यानुसार किती पदे असावीत याबाबतचा महाराष्ट्र शासनाचा १२/०६/२०१३ चा जी. आर (शासकीय ठराव) क्रमांक एम ए एम-२०१२/ क्र. ८७/१२/०.८ ची त्वरीत अंमलबजावणी करावी.
- ४) महामंडळाच्या दफ्तरी सर्व कर्ज योजनेच्या लाभार्थींची, अल्पसंख्यांक धर्मनिहाय, वर्षनिहाय, योजनानिहाय व जिल्हानिहाय कर्ज मंजूर प्रकरणे, कर्ज वाटप प्रकरणे व कर्ज वसूली प्रकरणांची इतःभूत माहिती ठेवावी. अशी सर्व माहिती महामंडळाच्या संकेतस्थळावर प्रसिद्ध करावी.
- ५) महामंडळाने कर्ज वसूली प्रक्रीया कडक करावी, कर्ज बुडव्यांवर तीव्र कारवाई करावी, शक्य असल्यास त्यांच्या जमीनदारांकडून कर्जाची वसूली करावी.
- ६) अर्जदाराला कर्ज मंजूर झाल्यानंतर स्वयंरोजगारा साठी सक्तीचे प्रशिक्षण घेण्यास भाग पाडावे, अन्यथा कर्जाचे वाटप करू नये.
- ७) अर्जदारांना कर्जाचे वाटप केल्यानंतर ती रक्कम नियोजित कारणा साठी वापरतात की नाही या साठी महामंडळाकडून वारंवार तपासणी केली जावी.
- ८) अर्जदारांकडून बेकायदेशीर रित्या कर्ज मिळविण्या साठी राजकीय दबाव किंवा दलालांच्या हस्तक्षेपास प्रतिबंध करण्यात यावा.
- ९) महामंडळासाठी पूर्ण वेळ व्यवस्थापकीय संचालक असावा, तसेच योग्य व्यक्तीची अध्यक्ष म्हणून नेमणूक करावी. तसेच संचालक मंडळात मंडळात स्वच्छ प्रतीमेच्या अल्पसंख्यांक प्रतीनिधींची नेमणूक करावी.

निष्कर्ष (Conclusions):

वरील संशोधनातून मिळालेल्या निष्पत्तीनुसार संशोधकाने केलेल्या शिफारसीपैकी बहुतांशी शिफारसी जर शासनाच्या अल्पसंख्यांक कामकाजाच्या मंत्रालयाने किंवा त्या विभागाच्या वरिष्ठ अंमलबजावणी अधिकार्यांनी, येणाऱ्या काळात गरीब अल्पसंख्याकांच्या कल्याणासाठी नव्याने धोरण निश्चित करण्या साठी

विचारात घेतल्या तर या संशोधनाचा खऱ्या अर्थाने त्यांच्या उत्थानासाठी उपयोग होईल , असे संशोधकाचे प्रामाणिक मत आहे.

(लेखकाने वरील विषयांत फेब्रुवारी २०१७ मध्ये सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ तत्तून विद्यावाचस्पती (पीच.एच.डी) ही पदवी प्राप्त केलेली आहे.)

ग्रंथसूची (Bibliography):

Books and Reports:

1. Kothari, C. R., (1973). Research Methodology methods and Techniques. Second edition. Wiley Eastern Ltd. New Delhi.
2. Manual of MAMFDC,(2005)
3. Naresh K. Malhotra, Satyabhushan Dash, Marketing research, An Applied Orientation.
4. Roa A B (2008), Research Methodology, Excel Books, New Delhi.
5. Summary report of MAMFDC, 2009 to 2015, Prepared for presentation in Assembly Budget Sessions of Government of Maharashtra.
6. Scheme-wise, district-wise, division-wise and year-wise data obtained in soft copy from MAMFDC.
7. The Constitution of India, diglot pocket edition, (1999) Fundamental Rights, 29, 30 pg11, Government of India, Ministry of Law, Justice and Company Affair.

Journals:

1. Priya Parker (December, 2006), Justice Rajindar Sachar (2006),Sachar Committee Report.
2. RBI,(2001) Credit facilities to Minority Communities - Evaluation Study, Notifications by RBI, August 13, 2001.
3. Rehan Ansari (2013), Leaked: Dr. Mahmoodur Rahman Committee recommendations for Muslims upliftment in Maharashtra.
4. Vishnu J. Bhandare & Dr. E. J. Jagtap, (2015), An Evaluation of Schemes for financial empowerment of minorities with special reference to study of Maulana Azad Minorities Financial Development Corporation during the period from 2004 to 2012, Volume: 6, Number: 4, October, Pg 624 to 639, Journal of Commerce and Management Thought, ISSN No.0975-623X.
5. Vishnu J. Bhandare & Dr. E. J. Jagtap, (2015), Socio-Economic Status and General Conditions of Minorities in India, Volume VI, Issue II, Pg 179 to 184, Research Dimensions, Multidisciplinary National Research Journal,ISSN:0976-8564.

Articles & Media News:

1. PTI, (May 2012), Restructuring of NMDFC to be completed by year end
2. PTI, (February, 2015), Rs. 6,300 Crores allotted for benefit of minorities: RTI Zee Media Bureau, (December, 2014) Modi government's latest: Mission Empowerment for minorities.

3. Rakhi Chakrabarty, (September 2013), Minorities ministry scheme to increase Parsi population, TNN.
4. Rehan Ansari (December 2013), an Assessment of Minority welfare schemes on International Minority day, Two Circles.net, 18.
5. Syed Zahid Ahmad (March, 2013), An open letter to Minority Minister over restructuring of NMFDC.
6. Times of India (August, 2013), Inclusive growth? Number of jobless Muslims Dropping, Pg 1&10.
7. The Times of India (October 2013), Ok, if minorities cheat on loans, p9.
8. Vijay Samant (July, 2014), *Maulana Aazad Mahamandalatil Katha ani Vyatha* (Unsuccessful story of MAMFDC), Editor Punya Nagari, Marathi daily newspaper.

URLs/Websites:

1. <https://www.censusindia.gov.in>
2. <https://www.mamfdc.org>
3. <http://www.minorityaffairs.gov.in/msdp>
4. <http://www.minorityaffairs.gov.in>